

4. Goffman

ELŐSZÓ

Ez a beszámoló szándékaim szerint egyfajta kézikönyvként szolgál, részletesen bemutatva egy olyan szociológiai nézőpontot, amelyből a társas élet tanulmányozható; különösen az a társas élet, amely bizonyos épület vagy üzem fizikai határai között zajlik. Egy sor olyan jellegzetességet mutatok be, amelyek együtt alkotják azt a keretet, amely bármely konkrét – otthoni, ipari vagy kereskedelmi társadalmi – intézményre alkalmazható.

A jelen beszámolóban alkalmazott látószög a színházi előadásé, a belőle levont elvek dramaturgiaiak. Szemügyre veszem, hogy jeleníti meg magát és tevékenységét másoknak az egyén a szokásos munkahelyzetekben, miként irányítja és ellenőrzi a róla mások által alkotott benyomást, miféle dolgokat tehet és nem tehet meg, miközben előadja magát. Miközben ezt a modellt használom, megkísérlem figyelmen kívül hagyni nyilvánvaló elégtelenségeit. A színpadon fiktív, az életben feltehetően valóságos és néha nem túl jól előadott dolgok jelennek meg. Ami talán még fontosabb, a színpadon az egyik játészó személy egy figura álcájában jeleníti meg magát más játészó személyek által elé tárt figurák számára; az interakció harmadik szereplője a közönség – lényeges szereplője, amely azonban, ha a színpadi előadás valóságos volna, nem lenne ott. A valóságos életben a három szereplő kettővé sűrűsödik; az egyén az általa játszott szerepet a többi jelen lévő ember szerepéhez igazítja, ezek a többiek azonban egyszersmind a közönséget is alkotják. A modell egyéb fogyatékoságaira később kerítünk sort.

A tanulmányban felhasznált szemléltető anyag vegyes: részben olyan figyelemre méltó kutatásokból származik, amelyekben kiváló általánosítások születtek megbízhatóan regisztrált szabályszerűségekre vonatkozóan; bizonyos anyagokat szórakoztató emberek nem hivatalos visszaemlékezéseiből merítettem; számos anyag a kettő közé esik. Ezenkívül gyakran felhasználok saját kutatásom anyagát, amelyet egy Shetland-szigeti háztáji (a létfenntartást szolgáló) gazdálkodást

folytató közösségben végeztem.* Ezt a megközelítést (ahogy szerintem Simmelét is) az igazolja, hogy az illusztrációk olyan összefüggő keretbe illeszkednek, amely összekapcsolja az olvasó korábbi tapasztalat-töredékeit, a kutatót pedig olyan vezérfonallal látja el, amelyet az intézményes társadalmi életre vonatkozó esettanulmányokban érdemes próbára tenni.

A keretet logikai lépések sorában mutatom be. A bevezetés szükségképpen elvont, és az olvasó át is ugorhatja.

* Részben megjelent In: E. Goffman: *Communication Conduct in an Island Community* (kiadatlan doktori disszertáció, Department of Sociology, University of Chicago 1953). A továbbiakban a közösséget „Shetland-szigetnek” nevezzük.

BEVEZETÉS

Amikor az egyén más emberek közé kerül, azok rendszerint próbálnak információt szerezni róla vagy felidézni már meglévő információikat. Érdeklí őket az egyén általános társadalmi-gazdasági helyzete, az énről kialakított felfogása, a velük kapcsolatos attitűdje, hozzáértése, szavahihetősége stb. Bár néhány ilyen információt szinte csak önmagáért akarnak megszerezni, az információszerzésnek rendszerint meglehetősen gyakorlati oka van. Az egyénre vonatkozó információ elősegíti a helyzet-meghatározást, mivel a többiek ennek révén már előre tudhatják, mit vár tőlük az illető és mit várhatnak ők tőle. Ezeknek az információknak a birtokában a többiek tudják, mi a legmegfelelőbb cselekvési mód arra, hogy a kívánt reakciót váltsák ki az egyénből.

A jelenlévők számára számos információforrás nyílik meg, és sok „jelhordozó” áll rendelkezésükre ezek átadására. Ha nem ismerik az illetőt, a megfigyelők akkor is utalásokat nyerhetnek magatartásából és külső megjelenéséből, amelyek segítségével erre az egyénre alkalmazhatják a hozzá nagyjából hasonló emberekre vonatkozó korábbi tapasztalataikat, vagy ami még fontosabb, ellenőrizetlen sztereotípiákat vonatkoztathatnak rá. Korábbi tapasztalataik alapján azt is feltételezhetik, hogy adott társadalmi környezetben csak bizonyos fajta egyének szoktak előfordulni. Támaszkodhatnak arra is, amit az egyén önmagáról mond, illetve írásos dokumentumokra arról, hogy ki és mi is ő. Ha az interakciót megelőző tapasztalataikból ismerik az illetőt vagy tudnak róla, támaszkodhatnak a pszichológiai vonások tartósságára és általánosságára vonatkozó feltevésekre is, amelyek segítségével megjósolhatják a kérdéses egyén mai és jövőbeli viselkedését.

Am abban az időszakban, amelyet az egyén mások közvetlen jelenlétében tölt, talán kevés olyan esemény adódik, amely közvetlenül ellátja a többieket azokkal az érvényes információkkal, amelyekre tevékenységük megfontolt irányításához van szükségük. Számos döntő

fontosságú tény túlmutat az interakció helyén és idején, vagy rejtve marad azon belül. Az egyén „igazi” vagy „valódi” attitűdjeiről, véleményéről és érzelmeiről például csak közvetve, saját bevallása vagy akaratlan kifejező viselkedése révén lehet megbizonyosodni. Hasonlóképpen, ha az egyén valamilyen terméket vagy szolgáltatást ajánl a többieknek, azok gyakran úgy találják, hogy az interakció során nincs azonnal hely és idő arra, hogy „megegyék a pudingot”, ami bizonyítékul szolgálhatna. Kénytelenek elfogadni, hogy bizonyos események konvencionális vagy természetes jelei valaminek, ami az érzékszervek számára közvetlenül nem hozzáférhető. Ichheiser szavaival¹ az egyénnek úgy kell cselekednie, hogy szándékosan vagy szándékaltalanul kifejezze magát, a többiekben pedig valamilyen *benyomásnak* kell kialakulnia róla.

Az egyén kifejező ereje (s ennél fogva az a képessége, hogy benyomásokat keltsen) mintha két, gyökeresen eltérő jellegű jeltevékenységet foglalna magában: azt a kifejezést, amelyet tudatosan *átad* és azt a kifejezést, amelyet *kiad* magából. Az elsőbe verbális szimbólumok vagy helyettesítőik tartoznak, amelyeket bevallottan és kizárólag azért használ az egyén, hogy olyan információkat nyújtson, amelyeket ő is, a többiek is közismerten ezekhez a szimbólumokhoz fűznek. Ez a hagyományos és szűkebb értelemben vett kommunikáció. A másodikhoz cselekedetek széles skálája tartozik, amelyeket mások a cselekvőre jellemzőnek tarthatnak, azt várva, hogy a cselekedetet nem az ily módon közölt információ miatt végezték. Sajnos be kell majd látnunk, hogy ez a megkülönböztetés csak kiindulásként érvényes. Az egyén természetesen mindkét fajta kommunikáció segítségével szándékosan téves információkat is közöl: az első esetben csalásról, a másodikban színlelésről beszélünk.

A kommunikáció mindkét, szűkebb és tágabb értelmét figyelembe véve azt találjuk, hogy amikor az egyén mások közvetlen jelenlétében tartózkodik, tevékenységének ígérő jellege van. A többiek valószínűleg azt találják, hogy az egyénben meg kell bízniuk: megfelelő viszonzásban részesítik, amíg köztük van, valamiért, aminek igazi értékét csak azután tudják megállapítani, hogy eltávozott a körükből. (A többiek persze a fizikai világgal való ügködésük során is következtetésekkel dolgoznak, de csakis a társadalmi interakció világában fordul elő, hogy a tárgyak, amelyekkel kapcsolatban következtetéseket vonnak le, szándékosan megkönnyítik vagy gátolják ezt a folyamatot.) Az, hogy mennyire jogosan érzik biztonságban magukat, miközben következtetéseket vonnak le az egyénről, természetesen változó; olyan tényezőktől függ például, mint az, hogy mennyi előzetes információjuk van

róla; de nem lehet annyi múltbeli bizonyítékuk, amennyi teljesen szükségtelenné tenné azt, hogy következtetések alapján cselekedjenek. Mint William I. Thomas mondta:

„Rendkívül fontos felismernünk azt a tényt, hogy életvezetésünket, döntéseinket és céljaink elérését a mindennapi életben nem a statisztikára vagy a tudományra alapozzuk. Következtetések alapján élünk. Tegyük fel, hogy a vendéged vagyok. Nem tudhatod, nem vagy képes tudományosan meghatározni, hogy nem fogom ellopni a pénzedet vagy a kanalaidat. De arra következtetsz, hogy mindezt nem teszem, s ennek alapján vendégül látsz.”²

A többiekről most térjünk át az előttük megmutatkozó egyén nézőpontjára. Lehet, hogy azt szeretné, hogy nagyra tartsák, vagy azt gondolják, hogy ő nagyra tartja őket, vagy hogy észrevegyék, valójában hogyan érez irántuk, esetleg hogy ne legyen róla világos benyomásuk; lehet, hogy kellő összhangra vágyik, hogy fennmaradjon az interakció, de az is lehet, hogy be szeretné csapni őket, meg akar szabadulni tőlük, összezavarni, félrevezetni, egymással szembeállítani vagy megsérteni vágyik őket. Bármilyen legyen az egyén célja, bármilyen indítsa is arra, hogy ezt a célt kövesse, mindenképpen érdeke, hogy ellenőrizze a többiek magatartását, különösen azt, hogy miként reagálnak rá.³ Az ellenőrzést főleg úgy végzi, hogy befolyásolja a többiek helyzet-meghatározását. Ezt úgy teszi, hogy megpróbál olyan benyomást kelteni, ami nyomán a többiek saját jószántukból az ő terve szerint cselekszenek. Amikor tehát az egyén mások jelenlétében mutatkozik, rendszerint van valami oka annak, hogy úgy mozgósítsa tevékenységét, hogy az olyan benyomást keltsen másokban, amilyen az ő érdekében áll. Mivel a leánykollégiumok lakói azzal bizonyítják népszerűségüket, hogy hány telefonhívást kapnak, gyaníthatjuk, hogy egyesek hívásokat szerveznek maguknak, s megjósolhatjuk Willard Waller eredményét:

„Több megfigyelő számolt be arról, hogy az a lány, akit a kollégiumban telefonhoz hívnak, gyakran többször is hagyja, hogy szólítsák, hogy a többieknek bőséges alkalmuk legyen hallani, amint hangos szóval keresik.”⁴

A kétféle kommunikáció – az átadott és kiadott kifejezések – közül ez a beszámoló elsősorban az utóbbival foglalkozik: a színpadiasabb és kontextuálisabb, nem verbális és feltehetően nem szándékolt fajtával, akár tudatosan hozták létre, akár nem. Példaként arra, hogy mit kell vizsgálat tárgyává tennünk, hosszabban szeretnék idézni egy regénybeli eseményt, amelyben Preedy, a szabadságát töltő angol először mutatkozik a spanyolországi szálloda strandján:

„Mindenesetre gondosan ügyelt arra, hogy senki pillantását ne kapja el. Mindenekelőtt azt kellett világossá tennie lehetséges nyaralópartnerei számára, hogy egyáltalán nem érdeklik őt. Keresztülbámult rajtuk, mellettük, fölöttük – szeme az üres térbe veszett. Tőle a strand akár teljesen kihalt is lehetett volna. Ha véletlenül egy labdát dobtak az útjába, meglepettnek látszott, majd szórakozott mosoly futott végig az arcán (Kedves Preedy), csodálkozva nézett körül, hogy emberek *vannak* a strandon, magában és nem az emberekre mosolyogva dobta vissza a labdát, majd tovább folytatta laza szemlélődését.

Am eljött az ideje egy kis mutatványnak, az Ideális Preedy bemutatásának. Körmönfont manőverekkel lehetővé tette, hogy bárki, aki akarta, vethessen egy pillantást könyve címére Homérosz spanyol fordítására, amely klasszikus, de nem merész, egyszersmind kozmopolita mű, majd csinos, homoktól védett halomba rakta strandtörülközőjét és -szatyrát (Módszeres és Érzékeny Preedy), lassan felemelkedett, hogy könnyedén kinyújtóztassa impozáns vonalait (Preedy, a Nagy Macska), és odébb rúgta strandpapucját (végtére is, a Gondtalan Preedyről van szó).

Lássuk most Preedy és a tenger házasságát! A szertartások különféleek voltak. Az elsőben a séta futásba váltott át, egyenesen a vízhez futott, ahol rögtön alámerült, majd sima, csobbanásmentes tempókkal célozta meg a látóhatárt. De persze nem úszott el egészen odáig. Hirtelen a hátára fordult, nagyokat csobbantott a lábával, valami képpen azt mutatva, hogy ha akart volna, tovább is tudott volna úszni; majd teste egynegyedével kiemelkedett a vízből, hogy mindenki láthassa, ki is van ott.

A másik szertartás egyszerűbb volt, mellőzte a hideg víz okozta megrázkódtatást és annak kockázatát, hogy túl lelkesültnek látsszék. A lényeg az volt, hogy látni lehessen: annyira megszokta a tengert, a Földközi-tengert és pont ezt a strandot, hogy mindegy neki, a tengerben van-e vagy azon kívül. Lassan lesétált a víz széléig – észre sem véve, hogy a talpa nedves lesz, végtére is *neki* egyre megy, hogy szárazföld vagy víz! –, szemét az égre függesztette, komoran vizslatva az időjárás alakulásának mások előtt láthatatlan jeleit (Preedy, a Helyi Halász).⁵

A regényíró azt szeretné láttatni velünk, hogy Preedyt illetlenül foglalkoztatják azok a bőséges benyomások, amelyekről úgy érzi, hogy fizikai cselekedetei váltják ki a körülötte lévőkből. Ócsárolhatjuk továbbá Preedyt azért, mert feltételezzük, hogy csupán a benyomás kedvéért cselekedett, ez a benyomás pedig hamis, a többi jelenlétben pedig

vagy semmilyen benyomás nem támad, vagy – ami még rosszabb – az a benyomás keletkezik, hogy Preedy mesterkéltén megpróbálja éppen ezt a benyomást kelteni bennük. A fontos számunkra azonban az, hogy az a fajta benyomás, amelyet Preedy felkelteni szándékozik, ténylegesen olyan, amelyet mások próbálnak, helyesen vagy helytelenül, begyűjteni valakiről a környezetükben.

Azt mondtam, hogy amikor az egyén megmutatkozik mások előtt, a cselekedetei befolyásolják azok helyzet-meghatározását. Az egyén néha teljesen kiszámítottan cselekszik, kizárólag azért fejezi ki magát bizonyos módon, hogy ezzel olyan benyomást keltsen, amely valószínűleg kiváltja azt a sajátos választ, amelyet megkapni szeretne. Néha kiszámított ugyan a cselekvése, de ennek nem nagyon van tudatában. Néha szándékosan és tudatosan fejezi ki magát adott módon, ennek azonban főleg az az oka, hogy csoportjának vagy társadalmi helyzetének hagyományai ezt a fajta megnyilvánulást kívánják, nem pedig az, hogy akikre megnyilvánulásával hat, azokból nagy valószínűséggel valamilyen sajátos választ (s nem csupán homályos elfogadást vagy helyeslést) váltson ki. Az egyént szerepének hagyományai néha arra ösztönzik, hogy jól megtervezett sajátos benyomást keltsen, ő mégsem alkalmas arra, hogy tudatosan vagy nem tudatosan ilyen benyomást keltsen. A többiekben viszont kellő benyomást kelthet az egyén erőfeszítése, hogy átadjon valamit, de félre is érthetik a helyzetet, olyan következtetésekre jutva, amelyeket nem támogatnak sem az egyén szándékai, sem a tények. Bárhogyan áll a dolog, amennyiben a többiek úgy cselekszenek, *mintha* az egyén valamilyen benyomást keltett volna, funkcionális vagy gyakorlati szempontból azt mondhatjuk, hogy az egyén „hatékonyan” vázolt fel bizonyos helyzet-meghatározást, és „hatékonyan” mozdította elő az adott helyzet megértését.

A többiek válaszána egy mozzanata külön figyelmet érdemel. Tudván, hogy az egyén valószínűleg kedvező színben akar feltűnni, a többiek két részre bonthatják mindazt, amit tapasztalnak: egy olyan részre, amelyet emberünk viszonylag könnyen képes tetszés szerint manipulálni (főleg verbális megnyilvánulásait), és egy olyanra, amely kevésbé áll figyelmének előterében, illetve amelyet kevésbé tud ellenőrizni (mert főleg az általa kiadott megnyilvánulásokról fakadnak). A többiek ekkor, az egyén kifejező viselkedésének általa nem ellenőrizhető részeit felhasználva, ellenőrizhetik mindannak érvényességét, amit a manipulálható részek sugallnak. Ebben nyilvánul meg a kommunikációs folyamat alapvető aszimmetriája: az egyén feltehetően csak kommunikációja egy áramlatának van tudatában, tanúi viszont ennek is és egy másiknak is. A Shetland-szigeten például az egyik

gazda felesége, amikor helyi ételeket szolgál fel a brit szárazföldről érkezett látogatónak, udvarias mosollyal hallgatja annak udvarias kijelentéseit arról, mennyire ízlik neki, amit eszik; ugyanakkor viszont megfigyeli, milyen gyorsan emelgeti a villát és a kést a szájához, s mennyire buzgón tömi a szájába az ételt, a rágásban kifejeződő élvezetet, s ezeken a jeleken ellenőrzi, valódiak-e azok az érzések, amelyeket az étkező szóban fejez ki. Ugyanez a nő, ha meg akarná tudni, hogy *A* ismerőse „valójában” mit gondol *B* ismerőséről, megvárna, amíg *B* együtt van *A*-val, de beszélgetésbe merül egy másik személlyel, *C*-vel. S ekkor titkon megfigyelné *A* arckifejezését, amint *B*-t nézi, aki *C*-vel beszélget. Nem lévén beszélgetésben *B*-vel, aki így közvetlenül nem figyeli őt, *A*-ban néha feloldódnának a szokásos kényszerek s a tapintatos csalások, és szabadon fejezné ki, „valójában” hogyan érez *B*-vel szemben. Röviden, ez a shetlandi megfigyelné a nem megfigyelt megfigyelőt.

Annak fényében mármint, hogy a többiek valószínűleg a viselkedés kevésbé ellenőrizhető oldalainak segítségével tesztelik az ellenőrizhetőbb oldalakat, várható, hogy az egyén néha éppen ezt a lehetőséget próbálja kihasználni, s az általa keltett benyomást megbízhatóan informatívnek érzett viselkedésével irányítja.⁶ Ha a résztvevő megfigyelőt például befogadják valamilyen szorosán zárt társadalmi körbe, nemcsak akkor viselkedik előzékenyen, ha informátorát hallgatja, hanem ugyanilyenek mutatkozik akkor is, amikor informátorát nézi, aki másokkal beszélget; a megfigyelő megfigyelői ekkor nem egykönnyen jöhetnek rá, valójában kinek a pártján is áll. Jellegzetes példát említhetünk a Shetland-szigetről. Ha a szomszéd betoppan egy csésze teára, rendszerint legalább enyhe várakozó mosoly jelenik meg az ajkán, amint átlép az udvarház ajtaján. Mivel az udvarházon kívüli fizikai akadályok hiánya és az, hogy a házban sötétebb van rendszerint lehetővé teszi, hogy feltűnés nélkül figyeljék meg a látogatót, amint közeledik a házhoz, a szigetlakók néha örömeiket lelik abban, hogy megfigyelik, miféle kifejezés mutatkozik rajta, amelyet aztán pont az ajtó elérésekor társadalmilag illendővel cserél fel. Egyes látogatók azonban, miután rájönnek, hogy ilyen vizsgálatnak vannak kitéve, már a háztól távol is társasági arckifejezést öltenek, így biztosítván, hogy állandó kép alakuljon ki róluk.

Az ilyen ellenőrzés az egyén részéről visszaállítja a kommunikációs folyamat szimmetriáját, s megteremti a feltételeket bizonyos fajta információs játékhoz – az eltitkolás és felfedezés, a hamis leleplezés és az újrafelfedezés elvileg végtelen köréhez. Hozzá kell tennünk, hogy mivel a többiek valószínűleg nemigen gyanakodnak az egyén magatartásának

azon oldalait illetően, amelyeket a feltevésük szerint nem ellenőriz, viselkedésének ellenőrzése révén az egyén sokat nyerhet. A többiek persze megérezhetik, hogy az egyén manipulálja viselkedésének állítólag spontán oldalait, s éppen ebben a manipulációban kereshetnek egy olyan magatartásárnyalatot, amelyet az egyénnek nem sikerült ellenőrzés alá vonnia. Ez újabb lehetőség arra, hogy vizsgálják az egyén viselkedését, ezúttal annak állítólag nem kiszámított oldalát, s ily módon visszaállítják a kommunikációs folyamat aszimmetriáját. Itt csak arra szeretnék utalni, hogy mintha könnyebben rajta tudnánk kapni az egyént, amint a szándéktalanság látszatára törekszik, mint magunkat, amint manipulálni próbáljuk magatartásunkat. Így akárhány lépésből áll az információs játék, a megfigyelőnek valószínűleg előnye lesz a cselekvővel szemben, s feltehetően megőrződik a kommunikációs folyamat kezdeti aszimmetriája.

Ha elfogadjuk, hogy az egyén, mások előtt megjelenve, bizonyos helyzet-meghatározást alakít ki, akkor azt is látnunk kell, hogy a többiek, bármennyire passzívnak látszson is szerepük, az egyénre adott válaszaik és bármely, vele kapcsolatban kezdeményezett cselekedetük révén szintén hatékony helyzet-meghatározást alakítanak ki. A különböző résztvevők által megfogalmazott helyzet-meghatározások rendszerint kellően összehangoltak ahhoz, hogy nyílt ellentmondás ne legyen közöttük. Nem arra gondolok, hogy olyanfajta konszenzus jön létre, mint amikor minden egyén nyíltan kifejezi, mit érez valójában, és őszintén egyetért a többi jelenlévő által kifejezett érzésekkel. Ez a fajta összhang optimista ideál, mindenesetre nem szükséges a társadalom zökkenőmentes működéséhez. Az egyes résztvevőktől inkább azt várjuk, hogy fojtsák el szívből jövő érzéseiket, s olyan képet közöljenek a helyzetről, amelyről úgy érzik, a többiek legalább átmenetileg elfogadhatónak fogják találni. Ennek a felszíni egyetértésnek, látszólagos konszenzusnak a fenntartását segíti elő, hogy a saját igényeit mindegyik résztvevő olyan kijelentések mögé bújtatja, melyek olyan értékek mellett tesznek hitet, melyeket az összes jelenlévő kötelességének érez hallgatólagosan elfogadni. A helyzet-meghatározások terén továbbá rendszerint bizonyos munkamegosztás tapasztalható. Mindegyik résztvevőnek lehetősége nyílik arra, hogy a számára létfontosságú, de mások számára nem közvetlenül fontos ügyekben megállapítsa a kindulópontként szolgáló hivatalos szabályokat, azaz azokat a racionalizációkat és igazolásokat, amelyek segítségével számot ad múltbeli tevékenységéről. Ennek a szívességnek a fejében csendben marad és nem avatkozik be olyan ügyekbe, amelyek másoknak igen, neki azonban nem közvetlenül fontosak. Így egyfajta interakciós *modus vivendi*

jön létre. A résztvevők együttesen teremtenek egyetlen átfogó helyzet-meghatározást, amely nem annyira arra vonatkozóan tükröz valóságos megegyezést, hogy mi létezik, mint inkább arra vonatkozóan, hogy kinek mely kérdésekre vonatkozó igényeit tartják átmenetileg tiszteletben. Valóságos megegyezés jön létre arra vonatkozóan is, hogy kívánatos elkerülni a helyzet-meghatározások nyílt összeütközését.⁷ A megegyezésnek ezt a szintjét „működő konszenzusnak” nevezem. Meg kell értenünk, hogy az egyik interakciós környezetben teremtett működő konszenzus tartalmilag egészen más, mint az, amelyet másfajta környezetben teremtenek. Együtt ebédelő barátok például kölcsönös érzelmeiket, tiszteletet és megbecsülést tanúsítanak egymás iránt. A szolgáltatásokban viszont a szakember gyakran úgy tesz, mint aki közömbösen foglalkozik az ügyfél problémájával, miközben az ügyfél bizonyos tiszteletet tanúsít a szakember hozzáértése és megvesztegethetlensége iránt. Az ilyen tartalmi különbségek ellenére azonban a működő megegyezések általános formája ugyanaz.

Amikor megállapítjuk, hogy mindegyik résztvevő arra törekszik, hogy elfogadja a többi jelenlévő helyzet-meghatározási igényeit, ráébredünk annak az információnak a döntő fontosságára is, amelyet az egyén *kezdésben* birtokol vagy szerez a többi résztvevőről. Ugyanis az egyén ennek a kiinduló információnak alapján kezd bele a helyzet-meghatározásba és kezdi el felépíteni válaszcselekvéseit. Az egyén kiinduló terve amellel kötelezi el őt, amit magáról állít, és azt igényli, hogy ejtsen el minden más igényt önmagával kapcsolatban. Ahogy a résztvevők közötti interakció előrehalad, természetesen módosul és bővül ez a kiinduló információs állapot, de lényeges, hogy a későbbi fejlemények ellentmondás nélkül kapcsolódjanak a résztvevők kiinduló álláspontjához, sőt, akár azokból épüljenek fel. Úgy tűnik, hogy az egyén a találkozás kezdetén könnyebben dönthet abban, hogy miféle bánásmódot igényeljen a többiektől, illetve hogyan bánjon velük, mint abban, hogy menet közben megváltoztassa ezt a bánásmódot.

A mindennapi életben természetesen mindenki tudja, mennyire fontosak az első benyomások. A szolgáltatásokban foglalkoztatottak például gyakran csak akkor tudják jól végezni munkájukat, ha a szolgáltatási viszonylatban képesek megragadni és kezükben tartani a kezdeményezést, ami némi agresszivitást kíván a szolgáltató részéről, ha társadalmilag és gazdaságilag alacsonyabb státusú, mint ügyfele. W. F. Whyte a pincéernőt hozza fel példának:

„Az első kiemelendő tény az, hogy a nagy munkabírású pincéernő nem egyszerűen csak reagál a vendégeire. Úgyesen ellenőrizni próbálja

viselkedésüket. Az ügyféllel való viszonyra vonatkozó első kérdés, amelyet fel kell tennünk, ez: A pincéernő van-e fölényben a vendéggel szemben, vagy a vendék a pincéernővel szemben? A szakképzett pincéernő felismeri a kérdés döntő fontosságát...

A képzett pincéernő magabiztosan és habozás nélkül lát neki a felszolgálásnak. Észreveszi például, hogy az új vendég azelőtt ült le, hogy el tudta volna vinni a piszkos edényeket és kicserélte volna az abroszt, a vendég most az asztal fölé hajolva az étlapot tanulmányozza. A pincéernő köszönti, és megkérdezi: »Kicserélhetném az abroszt?«, majd válasza nem is várva, elveszi előle az étlapot, úgy, hogy a vendégnek el kell távolodnia az asztaltól, a pincér pedig nekiláthat a munkájának. A kapcsolatot udvariasan, de szilárdan kezében tartja, s soha kétség sem merül fel arra vonatkozóan, hogy ki dirigál.»⁸

Ha az „első benyomásokkal” kezdődő interakció csupán kezdete egy interakció-sorozatnak, amelyben ugyanazok a szereplők vesznek részt, akkor arról beszélünk, hogy „helyes mederbe tereljük a dolgokat”, s úgy érezzük, ez döntő fontosságú. Megfigyelhető például, hogy egyes tanárok így gondolkodnak:

„Sohasem kerülhetnek fölénybe veled szemben [a diákjaid], vagy véged van! Kezdetben ezért kemény vagyok. Új osztályban az első nap világossá teszem, hogy ki a főnök... Keményen kell indulni, és csak később lehet lazítani kissé. Ha lazán kezdesz, később, amikor megpróbálsz kemény lenni, csak néznek rád és kinevetnek.»⁹

A pszichiátriai ápolók hasonlóképpen úgy érezhetik, hogy számos későbbi nehézség elkerülhető akkor, ha az új beteget az első kórházban töltött nap során minden teketória nélkül a „helyére teszik” és megértetik vele, hogy ki a főnök.¹⁰

Mivel az egyén, mások jelenlétébe lépve hatékony helyzet-meghatározást fogalmaz meg, feltételezhetjük, hogy olyan események is bekövetkezhetnek az interakció során, amelyek ellentmondanak ennek az elgondolásnak, hiteltelenné vagy más módon teszik kétségessé az eredeti meghatározást. Ilyen bomlasztó események hatására maga az interakció is zavaros és kínos véget érhet. Tarthatatlanná válik néhány feltevés, amelyre a résztvevők válaszaik épültek, a résztvevők pedig olyan interakcióba zárva találják magukat, amellyel kapcsolatban a helyzetet rosszul határozták meg, s annak immár nincs is érvényes meghatározása. Ilyen pillanatokban az az egyén, akinek én-megjelentése hiteltelenné vált, esetleg szégyelli magát, a többi jelenlévő pedig ellenségessé válhat vele szemben. Általában elmondható, hogy valamennyi résztvevő kényelmetlenül érzi magát, megzavarodik, kikel

magából, azt a fajta anómiát éli át, amelyet a szemtől szembeni interakciók miniatűr társadalmi rendszerének összeomlása idéz elő.

Miközben azt hangsúlyozzuk, hogy az egyén által felvázolt kezdeti helyzet-meghatározás rendszerint a rákövetkező együttműködő tevékenység tervéül is szolgál – tehát a cselekvési nézőpontot hangsúlyozzuk –, nem veszíthetjük szem elől azt a rendkívül fontos ténytet sem, hogy bármely helyzet-meghatározásnak kitüntetetten erkölcsi jellege is van. Ebben a beszámolóban a kivetített helyzet-meghatározásoknak ez az erkölcsi jellege érdekel bennünket elsősorban. A társadalom a köré az elv köré szerveződik, hogy bármely, bizonyos társadalmi jellegzetességekkel bíró egyénnek erkölcsi joga elvárni, hogy a többiek megfelelően értékelik őt, és bánnak vele. Ehhez az elvhez kapcsolódik egy másik elv is, nevezetesen, hogy annak az egyénnek, aki nyíltan vagy burkoltan azt jelzi, hogy bizonyos társadalmi jellegzetességei vannak, valóban annak kellene lennie, akinek mondja magát. Ennek következtében, amikor az egyén bizonyos helyzet-meghatározást vázol fel, s ezáltal nyíltan vagy burkoltan meghatározott fajta személynek állítja magát, automatikusan erkölcsi igényt támaszt a többiekkel szemben, arra kötelezván őket, hogy úgy értékeljék és bánjanak vele, ahogy a maga fajta személynek joga van elvárni. Burkoltan kizár minden állítást, amely szerint nem olyan, mint amilyennek látszik¹¹, ennél fogva elejét veszi az olyan bánásmódnak, amely a tőle eltérő egyéneket illetné meg. A többiek tehát azt találják, hogy az egyén tájékoztatta őket arról, hogy mi van és arról is, hogy mit *kell* „van”-nak tekinteniük.

A helyzet-meghatározásbeli zavarok fontosságát nem mérhetjük le azon, hogy ezek milyen gyakran fordulnak elő, mert nyilván gyakrabban fordulnának elő, ha nem élnénk állandó elővigyázatossági rendszabályokkal. Azt találjuk, hogy állandóan megelőző rendszabályokat teszünk e zavarok elkerülése érdekében, s állandó módosításokat eszközölünk annak érdekében, hogy ellensúlyozzuk azokat a helyzet-meghatározást hiteltelenítő eseményeket, amelyeket nem sikerült elkerülnünk. Ha az egyén a saját helyzet-meghatározásának védelmezése érdekében alkalmazza ezeket a stratégiákat és taktikákat, akkor „védekező eljárásoknak” nevezhetjük ezeket; ha alkalmazásukra azért kerül sor, hogy valamelyik résztvevő megmentse valaki más helyzet-meghatározását, „óvó eljárásokról” vagy „tapintatról” beszélünk. A védekező és óvó eljárások együttesen tartalmazzák azokat a technikákat, amelyeket az egyén azért alkalmaz, hogy megóvja a saját mások jelenlétében keltett benyomását. Hozzá kell tenni, hogy míg feltehetőleg készséggel belátjuk azt, hogy semmiféle benyomás nem maradhatna

fenn védekező eljárások alkalmazása nélkül, kevésbé készségesen fogadjuk el, hogy kevés benyomás élné túl, ha azok, akik befogadják ezt a benyomást, eközben nem járnának el tapintatosan.

Azon kívül, hogy az emberek óvintézkedéseket tesznek, hogy megelőzzék a felvázolt meghatározások felbomlását, megfigyelhető az is, hogy a csoport társadalmi életében jelentős szerepet játszik az erőteljes érdeklődés ezen zavarok iránt. Viccek és társasjátékok keretében szándékosan idéznek elő olyan zavarokat, amelyeket nem kell komolyan venni.¹² Fantáziákat alkotnak, amelyekben kivédhetetlen zavarok fordulnak elő. Múltbeli – valódi, kiszínezett vagy fiktív – anekdotákat ismételtetnek, amelyek részletezik azokat a zavarokat, amelyek előfordultak, majdnem előfordultak, vagy előfordultak és csodálatosan sikerült feloldani őket. Nincs is talán olyan emberi csoport, amelynek ne volna bőséges készlete ilyen játékokból, álmokból és elővigyázatossági mesékből, amelyeket humorforrásként, szorongás csökkentésére s szankcióként használhatnak annak érdekében, hogy az egyéneket arra ösztönözzék: legyenek szerényebbek igényeikben és ésszerűbbek elvárásaikban. Az egyén álmában lehetetlen helyzetekbe kergetheti önmagát. Családi legendák tárgya, hogy egy vendég eltévesztette az időpontot és olyankor érkezett, amikor sem a ház, sem annak lakói nem voltak készek fogadni őt. Újságírók emlegetnek nagyon is sokatmondó sajtóhibákat, amelyek mulatságosan hiteltelenné tették a lap tárgyilagosságát és illendőséget sugalló önképét. Köztisztviselők mesélik, hogy egyszer egy ügyfél neveltségesen félreértette a kitöltési útmutatást, s olyan válaszokat adott, amelyek nem várt és bizarr helyzet-meghatározást eredményeztek.¹³ Tengerészek, akiknek a szülői háztól távoli otthona szigorúan férfiközpontú, mesélik, hogy hazatérve illetlenül arra kérték anyjukat, „adja már oda azt a kibaszott vajat.”¹⁴ Diplomata mesélik, hogy egy rövidlátó királynő egyszer királya egészsége felől érdeklődött egy köztársasági követőtől.¹⁵

Összefoglalva az eddigieket: feltételezem, hogy amikor az egyén mások előtt mutatkozik, számos indítéka van arra, hogy megpróbálja ellenőrzése alá vonni a helyzetről nyert benyomásukat. Ez a beszámoló néhány olyan mindennapi technikával foglalkozik, amelyeket az emberek az ilyen benyomások fenntartása érdekében alkalmaznak, valamint az ilyen technikák alkalmazásának néhány általános következményével. Nem foglalkozom az egyéni résztvevők cselekedeteinek sajátos tartalmával, ahogy azzal a szereppel sem, amelyet az adott cselekedet a működő társadalmi rendszer kölcsönös függésen alapuló tevékenységei között játszik; csakis azzal foglalkozom, milyen dramaturgiai problémákat vet fel a résztvevő számára tevékenységének mások előtt

való megjelenítése. A problémák, amelyekkel a színművészet és a színpadi rendezés foglalkozik, néha triviálisak, de elég általánosak; szinte mindenütt előfordulnak a társas életben, ezért jól elkülöníthető dimenziót alkotnak a szociológiai elemzés számára.

Kézenfekvőnek tűnik ezt a bevezetést néhány meghatározással befejezni; olyanokkal, amelyek az eddigiekből következnek és amelyeket a továbbiak igényelnek. Beszámolónk céljai szempontjából az interakciót (azaz a szemtől szembeni interakciót) durván úgy határozhatnánk meg, mint egyének kölcsönös hatását egymás cselekedeteire, amikor egymás közvetlen fizikai közelségében vannak. Egy interakciót úgy határozhatunk meg, mint azon interakciók összességét, amelyek adott alkalommal történnek, amikor egyének bizonyos csoportja folyamatosan egymás jelenlétében tartózkodik; megfelel erre a „találkozás” kifejezés is. Az „alakítást” úgy határozhatjuk meg, mint adott résztvevő adott alkalommal végzett valamenynyi tevékenységét, amelyek célja valamilyen módon a többi résztvevő befolyásolása. Adott résztvevőt és alakítását véve alapvető vonatkoztatási pontnak, közönségnek, megfigyelőknek vagy résztvevőtársaknak nevezhetjük azokat, akiktől a többi alakítás ered. Azt az előre megszabott cselekvési mintát, amely az alakítás során bontakozik ki, s amely más alkalmakkor is bemutatható vagy eljátszható, „szerepnek” vagy „rutinnak” nevezhetjük.¹⁶ Ezek a helyzeti kifejezések könnyen kapcsolhatók hagyományos strukturális terminusokhoz. Ha az egyén vagy szerepjátszó különböző alkalmakkor ugyanazon közönség előtt játssza el ugyanazt a szerepet, valószínűleg társadalmi kapcsolat jön létre. Ha a társadalmi szerepet egy adott státushoz tartozó jogok és kötelességek kivitelezéseként határozzuk meg, azt mondhatjuk, hogy a társadalmi szerep egy vagy több előadandó szerepből áll, s ezeket a szerepeket az előadó egy sor alkalommal ugyanolyan közönségek vagy ugyanazon személyekből álló közönség előtt jelenítheti meg.

I. ALAKÍTÁSOK

Hit abban a szerepben, amelyet játszunk

Ha az egyén szerepet játszik, burkoltan felkéri megfigyelőit, hogy gyék komolyan azt a benyomást, amelyet bennük kialakítani próbál. Felkéri őket, hogy higgyék el: a jellem, melyet látnak, valóban azokkal a vonásokkal rendelkezik, melyek látszatra megvannak benne, a feladat, melyet végrehajt, valóban olyan következményekkel jár, melyekre burkoltan igényt támaszt, s általában a dolgok olyanok, amilyenek látszanak. Ezzel összhangban áll az a népszerű elképzelés, hogy az egyén „más emberek javára” tartja előadását és mutatja be színjátékát. Az alakításokat elsőként úgy vehetjük kellőképpen szemügyre, ha megfordítjuk a kérdést, s megnézzük, hogy az egyén mennyire hisz abban a valóságos hatásban, amelyet megkísérel felkelteni mindazokban, akiknek társaságába kerül.

Az egyik szélső ponton azt a szerepjátszót találjuk, akit teljesen magával ragad saját cselekvése; őszintén meg van győződve arról, hogy az a valóságos benyomás, melyet színre visz, maga az igaz valóság. Ha közönsége ugyanígy meg van győződve a színjáték valódiságáról – s ez látszik tipikusnak –, akkor, legalábbis pillanatnyilag, csak a szociológusnak vagy a szociálisan háborgó embernek támadnak kételyei annak „valódiságát” illetően, amit lát.

A másik szélső ponton azt találjuk, hogy az alakítót egyáltalán nem ragadja magával saját rutinja. Ennek előfordulása könnyen érthető, hiszen senki sem képes annyira átlátni a cselekvésen, mint az a személy, aki végzi. Ezzel párosulva az alakító esetleg csak más célok érdekében akarja irányítani közönsége meggyőződését, így végső fokon nem érdekli, hogy közönsége milyen képet alkot róla vagy a helyzetről. Ha az egyén nem hisz saját cselekvésében, vagy végső soron nem érdekli közönsége véleménye, akkor cinikusnak nevezhetjük, az „őszinte” kifejezést fenntartva olyan egyéneknek, akik hisznek a saját előadásuk táplálta benyomásban. Az álarc a cinikusnak, jóllehet nem törődik a színész mesterség

6. Habermas

szolgáló decentrált világmegértés alkotórésze (II). Flavell és Selmann perspektívaátvétellel kapcsolatos vizsgálódásai biztosítják a kiindulópontot az interakció két fokának elemzéséhez; eközben a prekonvencionális cselekvéstípusok átalakulását mind a stratégiai, mind a normavezérelt cselekvés vonalán figyelemmel szeretném kísélni (III). Továbbá fogalomelés segítségével kívánom megmagyarázni, hogy a hipotetikus beállítódásnak a kommunikatív cselekvésbe történő bevezetése miként teszi lehetővé a diszkurzus igényes kommunikációs formájának kialakulását; hogy a „szociális világ” reflexívvé válásának folyamatából miként származik erkölcsi nézőpont; valamint hogy az erkölcsi ítélet fokai miképp vezethetők vissza a szociális perspektívák segítségével az interakció fokaira (IV). Az erkölcsi fokok ezen fejlődéslogikai megalapozásának további empirikus kutatások útján kell igazolódnia; megfontolásainkat egyelőre csak néhány olyan anomália és megoldatlan probléma tisztázására szeretném felhasználni, melyekkel a Kohlbergi elmélet néz ma farkasszemet (V).

II. A kölcsönös megértésre irányuló cselekvés nézőpontstruktúrájáról

A továbbiakban meg fogom nevezni (1) a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés néhány fogalmi aspektusát, majd (2) felvázolom, hogy a szociális világ és a normavezérelt cselekvés összetartozó fogalmai miképpen következnek a világmegértés decentráldásából.

(1) Másutt már részletesen kifejtettem a kommunikatív cselekvés fogalmát,¹⁷ ezért itt csak azokra a fontosabb szempontokra szeretnék utalni, amelyek alapján e formálpragmatikai vizsgáldást elvégeztem.

(a) *Kölcsönös megértésre versus sikerre való orientáció* A társadalmi interakciók kisebb vagy nagyobb mértékben alapulnak együttműködésen, többé vagy kevésbé lehetnek tartósak, konfliktusoktól terheltek vagy bomlékonyak. A szociális rend lehetőségét firtató társadalomelméleti kérdésnek egy cselekvéseméleti kérdés felel meg. Ez a következőképpen hangzik: hogyan tudják az interakcióban részt vevő felek cselekvésterveiket úgy összehangolni, hogy alter konfliktusmentesen, legalábbis az interakció félbeszakításának kockázatát elkerülve „kapcsolja” cselekvéseit ego cselekvéséhez. Amennyiben a cselekvők kizárólag a sikerre, azaz cselekvéseik *következményeire* orientálódnak, annyiban cselekvéscéljaikat úgy próbálják elérni, hogy ellenfelük döntéseire vagy motívumaira külsődlegesen, azaz fegyverekkel vagy javakkal, fenyegetéssel vagy ígérettel gyakorolnak hatást. Az egymással ily módon *stratégiailag* érintkező szubjektumok cselekvéseinek összehangolása attól függ, hogy az egocentrikus haszonkalkulusok miképpen hatják át egymást. Az együttműködés és az együttműködés tartósságának foka ez esetben a résztvevők érdekhelyzetéből adódik. Ezzel szemben *kommunikatív cselekvésről* akkor beszélek, ha a cselekvők hajlandók cselekvésterveik belső egyeztetésére, valamint arra, hogy céljaikat csak a szituációval és a várható következményekkel kapcsolatos – már létező vagy még kialakításra váró – *egyetértés* feltétele mellett kövessék. Mindkét esetben annyiban előfeltételezzük a teleológiai cselekvésstruktúrát, amennyiben feltesszük, hogy a cselekvők képesek célirányos cselekvésre és érdekeltek cselekvésterveik kivitelezésében. A *stratégiai cselekvésmodell* tekintetében elegendő lehet a közvetlen sikert célzó cselekvés struktúráinak leírása. A *kölcsönös megértésre irányuló cselek-*

vés modellje

esetében azonban specifikálni kell a kommunikatíven elért egyetértés azon feltételeit, amelyek mellett ego a magáéhoz kapcsolhatja alter cselekvéseit.¹⁸

(b) *A nézetegyeztetés mint a cselekvés összehangolásának mechanizmusa* A kommunikatív cselekvés fogalmát úgy alakítottuk ki, hogy a nézetegyeztetés aktusai, amelyek egyetlen interakció összefüggésévé fűzik össze a különböző résztvevők célszerű cselekvéseit, nem vezethetők vissza a teleológiai cselekvésre.¹⁹ A nézetegyeztetés folyamatai olyan egyetértést céloznak, amely egy megnyilatkozás tartalmához való racionálisan motivált hozzájárulástól függ. Az egyetértés nem tukmálható rá a másik félre, nem kényszeríthető ki manipulációval az ellenfélből. Nem számíthat egyetértésnek, ami *láthatóan* külső ráhatás segítségével jött létre. A meggyőződések kialakulása a beszédaktusban tett ajánlattal szembeni állásfoglalás modellje alapján elemezhető. Az egyik fél beszédaktusa csak akkor járhat sikerrel, ha a másik elfogadja a javaslatot, azáltal, hogy – még ha implicit módon is – helyesel egy alapvetően bírálható érvényességi igényt.²⁰

(c) *Cselekvéshelyzet és beszédhelyzet* Ha a cselekvést a helyzetekkel való küzdés értelmében fogjuk fel, akkor a kommunikatív cselekvés fogalma a küzdés fogalmából a cselekvésterv kivitelezésének teleológiai szempontja mellett kiemeli a szituáció közös definíciójának, egyáltalán a konszenzus kialakításának aspektusát is. A *szituáció* az életvilágnak egy téma által körülhatárolt szeletét jelenti. A *téma* a résztvevők érdekeivel és cselekvési céljaival összefüggésben merül fel; a téma írja körül a tematizálható dolgok *relevanciatartományát*. Az individuális *cselekvéstervek* teszik hangsúlyossá a témát és határozzák meg a *kölcsönös megértés aktuális igényét*, melynek fedezetét az interpretációs munka adja. Ebből a szempontból a cselekvéshelyzet egyúttal beszédhelyzet is, melyben a cselekvők felváltva alakítják a beszélők, a címzettek és a jelenlévők *kommunikációs szerepét*. E szerepeknek az első és második személyű *résztvevő*, valamint a harmadik személyű megfigyelő perspektívája feleltethető meg. „Ő” az aki interszubjektív összefüggésként figyelheti meg, illetve konkretizálhatja az én–te-viszonyt. A *beszélő-perspektívák* e rendszere a *világperspektívák* rendszerével kapcsolódik össze (lásd lejjebb a [g] pontot).

(d) *Az életvilág mint háttér* A kommunikatív cselekvést olyan körfolyamatként érthetjük meg, amelyben a cselekvő egyben kezdeményező, aki számonkérhető cselekvések révén birkózik meg a szituációkkal, ugyanakkor azon hagyományok *terméke* is, amelyekben benne áll, valamint azon szolidáris csoportoké, melyekhez tartozik, s azon szocializációs folyamatoké, melyek között felnő.

Míg az életvilágnak a szituáció szempontjából releváns része a cselekvő számára olyan problémaként merül fel, melyet saját elképzeléseinek megfelelően kell kezelnie, [a cselekvést] a *tergo* az az életvilág hordozza, amely nemcsak a nézetegyeztetés folyamatainak *kontextusát* képezi, hanem *erőforrásokat* is rendelkezésre bocsát. A mindenkori közös életvilág a kulturális evidenciák olyan készletét kínálja, amelyből a kommunikáció résztvevői interpretációs erőfeszítéseik közben lehetséges értelmezési mintákat merítenek.

E kulturálisan begyakorolt háttérmeggyőződések csak az életvilág egyik alkotórészét képezik. Az értékek által integrált csoportok szolidaritása és a társadalmassult individu-

18 Habermas, 1981, I. kötet, 127. skk. o.

19 Vö. K.-O. Apel: *Intentions, Conventions and Reference to Things*, in: H. Parret–J. Vouveresse (szerk.): *Meaning and Understanding*, Berlin, 1981, 79. skk. o.

mok kompetenciái szintén a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés erőforrásául szolgálnak – de másképp, mint a kulturális hagyományok.²¹

(e) A világ és az életvilág közti nézetegyeztetés folyamata Az életvilág képezi tehát a cselekvés-szituáció intuitív módon, előzetesen megértett kontextusát; egyszersmind erőforrásokat kínál fel azon értelmezési folyamatok számára, melyek segítségével a kommunikáció résztvevői megkísérlik fedezni a mindenkor cselekvés-szituációban felmerülő kölcsönös megértéssel kapcsolatos igényüket. Ahhoz, hogy a kommunikatíven cselekvők cselekvésterveiket egyetértésben, tehát a közösen definiált cselekvésszituáció alapján vigyék véghez, ki kell cserélniük egymással a világban-valamire-irányuló nézeteiket. Eközben a világ (mint a létező tényállások összességének) formális koncepcióját olyan vonatkoztatási rendszerként előfeltételezik, amelynek segítségével eldönthetik, hogy valaminek az esete fennáll-e vagy sem. A tényábrázolás azonban csak egyike a nyelviileg közvetített nézetegyeztetés funkcióinak. A beszéd-cselekvések nem csak azon állapotok és események ábrázolására (vagy előfeltételezésére) szolgálnak, amelyeken keresztül a beszélő az objektív világon belül viszonyul valamihhez. Lehetővé teszik azon személyközi viszonyok létrehozását (vagy felújítását) is, amelyek révén a beszélő viszonyokat alakít ki a legitím módon szabályozott interakciók szociális világában, egyúttal lehetőséget kínálnak az élmények manifesztációjára is, azaz az önmegjelenítésre, amelyen keresztül a beszélő a számára privilegizáltan hozzáférhető szubjektív világban alakítja ki viszonyait. A kommunikáció résztvevői nézetegyeztetési erőfeszítéseiket tehát három világ vonatkoztatási rendszerére alapozzák. Így a köznap kommunikatív gyakorlat során létrejövő egyetértés egyidejűleg támaszkodhat az interszubjektíven érvényes propozicionális tudásra, a normatív megegyezésre és a kölcsönös bizalomra.

(f) A világhoz való viszonyulások és az érvényességi igények Azt, hogy a kommunikáció résztvevői egyetértésre jutnak-e egymással, azokon az állásfoglalásokon kell lemérni, melyekkel a címzett elfogadja vagy visszautasítja a beszélő által támasztott érvényességi igényeket. A kölcsönös megértésre irányuló beállítódás talaján a beszélő minden érthető megnyilatkozásával igényt támaszt arra,

– hogy az általa megfogalmazott állítás igaz (illetve az említett propozicionális tartalom létezésre vonatkozó előfeltevései helyénvalóak);

– hogy a beszéd-cselekvés egy fennálló normatív kontextus tekintetében helyes (illetve hogy a normatív kontextus, melynek eleget tesznek, legitím); és

– hogy a beszélő az általa kifejezett szándékot úgy is gondolja, ahogyan kinyilvánítja.

Aki egy beszédaktus révén tett érthető javaslatot visszautasít, az az igazság, a helyesség és az őszinteség három szempontja közül – legalább – az egyik alapján kétségbe vonja a megnyilatkozás érvényességét. A címzett ezzel a „nem”-mel azt juttatja kifejezésre, hogy a megnyilatkozás saját funkciói (a tényállások ábrázolása, egy személyközi viszony biztosítása vagy az élmények manifesztációja) közül legalább egynek nem tesz eleget, mivel vagy a létező tényállások világával, vagy világunk legitím módon elrendezett személyközi viszonyaival, vagy a szubjektív élmények mindenkor világával nem áll összhangban. A normális köznap kommunikatív során korántsem különböztetjük meg világosan ezeket a szempontokat, de nézetkülönbség és kitartó problematizálás esetén a kompetens beszélők különbséget tehetnek az egyes világhoz-való-viszonyulások között, érvényességi igényeket tematizálhatnak, és mindig összpontosíthatnak arra, amivel – legyen az valamilyen objektív, normatív vagy szubjektív dolog – szembetalálkoznak.

(g) Világperspektívák Ha a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés strukturáit az (a)-tól (f)-ig megnevezett szempontok alapján fejtjük ki, akkor felismerhetővé válnak azok a válsztások, amelyekkel a kompetens beszélő – ezen elemzés szerint – élhet. Alapvetően a nyelvhasználat kognitív, interakciós és expresszív módozatai, valamint az ezeknek megfelelő konstatív, regulatív és megjelenítő beszéd-cselekvések között választhat, hogy egy egyetemes érvényességi igény szempontjából összpontosíthatson az igazság, az igazságosság vagy az ízlés, illetve a személyes önkifejezés kérdéseire. A beszélő három alapvető beállítódás és az ezeknek megfelelő világperspektívák közül választhat. Ezenfelül a decentralt világmegértés a természettel szemben nemcsak objektíváló, hanem normakonform és expresszív beállítódást is megenged a beszélő számára; a társadalommal szemben nemcsak normakonform, hanem objektíváló és expresszív beállítódást; s a belső természettel szemben nemcsak expresszív, hanem objektíváló és normakonform beállítódást is.

(2) A decentralt világmegértés tehát előfeltételezi a világhoz való viszonyulások, az érvényességi igények és az alapbeállítódások elkülönülését. Ez a folyamat életvilág és világ differenciálódására vezethető vissza. Bizonyos mértékig minden tudatosan zajló kommunikációs folyamatban megismétlődik a beszéd- és cselekvőképesség ontogenezise során begyakorolt differenciálódás: a diffúz, csak intuitíven jelenvaló és abszolút módon bizonyos életvilágbeli háttérrel leválnak azok a szférák, amelyekkel kapcsolatban mindenkor fallibilis egyetértés érhető el. Minél inkább előrehalad ez a differenciálódás, annál világosabban válhat külön a megkérdőjelezetlen, interszubjektíven osztott, tematizálatlan magátólértetődések látóhatára (amely a kommunikáció résztvevői mögött továbbra is megmarad) és az, ami kommunikációjuk belső világában konstituált tartalomként kerül látóterükbe – tárgyak, melyeket észlelhetnek vagy manipulálhatnak, kötelező normák, melyeknek eleget tesznek vagy megsértenek, privilegizáltan hozzáférhető élmények, melyeket manifesztálhatnak. Az explicit módon tudott oly mértékben válik el a hallgatólagos bizonyosságoktól, amilyen mértékben a kommunikáció résztvevői világban-levőként fogják fel azt, amiről nézeteiket egyeztetik, s ami, leválván az életvilágbeli háttérről, onnan mintegy előlépett. A megbeszélte tartalmak a tudás alakját öltik, amely összekapcsolódik az indokok potenciáljával, érvényességre tart számot és bírálható, azaz indokok alapján kétségbe vonható.²²

Lényeges, hogy bennünket érdeklő összefüggésben megkülönböztessük a világperspektívákat a beszélők nézőpontjaitól. A kommunikáció résztvevőinek rendelkezniük kell azzal a kompetenciával, hogy a létező tényállásokkal szemben szükség esetén az objektíváló, a legitím módon szabályozott személyközi kapcsolatokkal szemben a normakonform, saját élményeikkel szemben pedig az expresszív beállítódás talajára helyezkedjenek (valamint hogy ezeket a beállítódásokat mindhárom világgal kapcsolatban újraraválják). Olyan beállítódásokat is vállalniuk kell, amelyek az első, második és harmadik személy kommunikációs szerepeivel kapcsolódnak össze, hogy az objektív, a szociális és a szubjektív világban értekezessenek egymással.

A decentralt világmegértést tehát komplex perspektívastruktúra jellemzi, amely mindkét mozzanatot magában foglalja: a három világ formális vonatkoztatási rendszerében megalapozott és a világgal kapcsolatos beállítódásokkal összekapcsolt perspektívákat, valamint a beszédhelyzetben rögzült és a kommunikációs szerepekkel összefonódó nézőpontokat. E világ- és

22 Ez a túlzottan leegyszerűsítő szembeállítás elhanyagolja a különbséget az életvilág azon alkotórészei között, amelyek sohasem váltak ki és nem tematizálódtak az intuitíven jelenvaló háttértudásból, és azon alkotórészek között, melyeket legalább egyszer már tematizáltak, majd ismét integrálódtak az életvilágba és ezáltal másodlagos evidenciára tettek szert. (Erre H. Matthiesen hívra fel a figyelmemet.)

beszélő-perspektívák grammatikai korrelátumait egyrészt a nyelvhasználat, másrészt a személyes névmások fejezik ki.

Kérdésfeltevésünk szempontjából döntő jelentősége van annak, hogy e komplex perspektívastruktúra kifejlődésével hozzájutunk az erkölcsi fokok célul tűzött fejlődéslogikai megalapozásához. Mielőtt a következő két szakaszban szót ejtenék az idevágó vizsgálódásokról, szeretném felvázolni azt az alap gondolatot, amely közben vezérel.

Meg vagyok győződve arról, hogy a *beszélő- és világperspektíváknak* egy decentrált világmegértéshez vezető *ontogenezise* csak az ezeknek megfelelő interakciós struktúrák fejlődésével összefüggésben tisztázható. Ha – Piaget nyomán – a cselekvésből, azaz egy *konstitutív módon tanuló* szubjektumnak a környezetével való *aktív kölcsönhatásából* indulunk ki, nyilvánvalónak tűnik, hogy a komplex perspektíva-rendszernek két gyökere van: az egyik a megfigyelő nézőpontja, amelyet a gyermek a fizikai környezetével való észlelő-manipulatív érintkezése során sajátít el, a másik pedig a kölcsönösen egymásra vonatkoztatott én-te-perspektívák struktúrája, melyet a gyermek (szocializatórikus interakciók keretében) a vonatkoztatási személyekkel való szimbolikusan közvetített érintkezés során tesz magáévá. A megfigyelő-nézőpont később a külső természettel (illetve a létező tényállások világával) szembeni objektív beállítódássá szilárdul, míg az én-te-perspektívák a beszélők és a hallgatók kommunikációs szerepeivel összekapcsolt első és második személyű beállítódásokban rögzülnek. E stabilizálódás az eredeti nézőpontok átalakulásának és differenciálódásának köszönhető: a megfigyelői szempont a világperspektívák rendszerébe illeszkedik, az én-te-perspektívák pedig a beszélői nézőpontok rendszerévé tökéletesednek. E folyamatok rekonstrukciójához az interakciós struktúrák fejlődése szolgálhat vezérfonalul.

Másodikként azt a hipotézist fogom nyomon követni, mely szerint a *beszélő-perspektívák rendszerének tökéletesedése* két nagy fejlődési lépésben megy végbe. Az interakció prekonvencionális foka strukturális szempontból úgy fogható fel, mint a beszélő- és a hallgató-szerepek révén begyakorolt én-te-perspektívák megvalósulása a cselekvéstípusokban. A megfigyelő-perspektívának az interakció területén történő bevezetése és az én-te-perspektívákkal való összekapcsolása teszi aztán lehetővé, hogy a cselekvések összehangolásának folyamatát új szintre helyezzük. E két transzformációból jön létre a beszélő-perspektívák teljes rendszere: az első, a második és a harmadik személy kommunikációs szerepei csak az interakció konvencionális fokára való átmenet során kapcsolódnak össze.

A *világperspektívák rendszere* másképpen *tökéletesedik*. A folyamat rekonstrukciója során ahhoz a megfigyeléshez kapcsolódhatunk, hogy az interakció konvencionális fokán két cselekvéstípus kerül szembe egymással: a stratégiai cselekvés és a normavezérelt interakció. Mivel a gyermek a megfigyelő-perspektívának az interakció tartományába való integrálása útján megtanulja, hogy az interakciókat – s a bennük való részvételt – az objektív világban lezajló folyamatként észlelje, az érdekevezérelt konfliktusos viselkedés mentén kialakulhat a tisztán sikerre irányuló cselekvés típusa. A stratégiai cselekvés begyakorlásával párhuzamosan azonban a gyermek látóhatárába kerül a nem-stratégiai cselekvés alternatívája. S amint ebben az értelemben differenciálódik a társadalmi kölcsönhatások *észlelése*, a felnövekvő személy nem vonhatja ki magát azon követelmény alól, hogy konvencionális szinten szervezze újjá a nem-stratégiai cselekvés bizonyos mértékig visszamaradott típusait. Eközben a tematizálható, normavezérelt kölcsönhatások szociális világa leválik az életvilágbeli háttérről.

Ezért harmadikként azt a hipotézist vizsgálom meg, mely szerint a megfigyelő-perspektívának az interakció tartományába történő bevezetése lökést ad a szociális világ konstitúciójának és a cselekvések azon szempont alá rendelésének, hogy megfelelnek-e a szociálisan

elismert normáknak. Tagjai számára a szociális világ azokból a normákból áll, amelyek megszabják, hogy mely interakciók tartoznak a jogos személyközi viszonyok mindenkori összességéhez. Azok az aktorok, akik érvényesnek tekintik a normák e képletét, egyazon szociális világhoz tartoznak. A szociális világ fogalmával összekapcsolódik a normakonform beállítódás is, tehát az a *perspektíva*, ahonnan a beszélő elismert normákra hivatkozik.²³

Következésképpen a szociális világ és a normavezérelt interakció szociálkognitív alapgondolatjai azon decentrált világmegértés keretében jönnek létre, amely a beszélő- és a világperspektívák elkülönülésének köszönheti létét. A Kohlbergi szociális perspektívák e roppant bonyolult előfeltevései adják kezünkbe a vezérfonalat ahhoz, hogy az erkölcsi ítélet fókait az interakció fókaira vezethessük vissza.

A következőkben csak arra vállalkozhatom, hogy – a rendelkezésre álló empirikus vizsgálatokra támaszkodva – megvilágítsam a beszélő- és világperspektívák ontogenezisével kapcsolatos imént kidolgozott feltételezéseket. Az ilyen hipotetikus rekonstrukció legjobb esetben is csak további vizsgálódásokhoz mutathat utat. Hipotéziseink persze egy olyan különbségtélt követelnek meg, mely nehezen operacionálizálható: (a) a kommunikációs szerepek és a beszélő-perspektívák, (b) e beszélő-perspektíváknak az interakciók különböző típusaiban történő megvalósulása és (c) az objektív, a szociális és a szubjektív világhoz kapcsolódó alapbeállítódások közti választást megengedő világmegértés perspektívastruktúrája között. Tudatában vagyok annak a nehézségnek, ami abból adódik, hogy az (a)-tól (c)-ig terjedő analitikus szempontokat kívülről kell *hozzárendelnem* az eddigi vizsgálatok által feltárt anyaghoz.

– *időig*

III. A résztvevő- és a megfigyelő-perspektívák integrációja, illetve a prekonvencionális cselekvéstípusok átalakulása

Első lépésben a perspektívaátvétel R. Selman által megadott fokait fogom elemezni, mégpedig abból a szempontból, hogy miképpen épül fel lépésről lépésre egy teljességgel reverzibilis beszélő-perspektívákból álló rendszer (1). Ezután az én-te-perspektívákat megtestesítő négy különböző interakció típust írok le, hogy azután az érdekevezérelt konfliktusos viselkedés stratégiai cselekvéssé történő átalakulásán keresztül megmutathassam, mit jelent a megfigyelő-perspektívának az interakció tartományába való bevezetése (2). Végül a tekintélyvezérelt cselekvés és az együttműködő, érdekevezérelt viselkedés normák által szabályozott cselekvéssé történő átalakítását rekonstruálok, hogy bizonyíthassam: a kölcsönös megértésre irányuló cselekvés bonyolult perspektívastruktúrája csak ezen a vonalon fejlődhet ki (3).

(1) Selman összefoglaló művében a személyekre és a kapcsolatokra vonatkozó koncepciók segítségével a perspektívaátvétel három fokát jellemzi.²⁴

23 Az objektív és a szociális világgal szemben elhatárolt belső világ felépítésével kapcsolatos megfelelő hipotézis csak annyiban érdekel bennünket, hogy a tematizálható élmények e szubjektív világával még egy további alapbeállítódás és egy harmadik perspektíva is összekapcsolódik, amely *kitejlesíti a világperspektívák rendszerét*.

24 Elhanyagolom a 0. fokot, amelyen a gyermek még nem tesz olyan különbségeket, amelyek a bennünket érdeklő összefüggésben relevánsak lennének. Éppily kevésbé veszem figyelembe a 4. fokot, mivel ez már előfeltételezi a cselekvésnorma fogalmát, amely – mint látni fogjuk – nem rekonstruálható *pusztán* a perspektívaátvétel segítségével, hanem *más* eredetű szociálkognitív fogalmakat követel meg. Selman nem tudja megkülönböztetni egymástól a 3. és a 4. fokot kizárólag a perspektívaátvétel szempontja alapján.